

Наталія Дика

Лінгвістичні поняття з морфології в системі цілісної мовної освіти

У контексті багатоаспектних завдань мовної освіти учнів загальноосвітніх навчальних закладів, перспективних напрямів розвитку вітчизняної лінгводидактики, пошуку шляхів оптимізації процесу формування лінгвістичної компетентності учнів достатньої значущості набуває роль учителя-словесника як носія кодифікованого варіанту української літературної мови, професійно компетентної особистості, що володіє високою культурою думки і слова, є вмілим ретранслятором думок.

Оволодіння мовою як засобом спілкування, пізнання і впливу — необхідна складова становлення і розвитку духовно багатой, соціально активної особистості, здатної продуктивно і творчо працювати в різноманітних галузях суспільної діяльності.

Провідною роллю стає необхідність у підготовці цілком грамотної людини з належним рівнем комунікативної компетентності, що ґрунтується на системі знань про мову, її граматичну будову. Вивчення граматики в шкільному курсі української мови сприяє осмисленню школярами цілісності мови. Забезпечення безперервної мовної освіти учнів, глибоке опанування лінгвістичних понять школярами сприятиме формуванню їхньої комунікативної компетентності, засвоєнню цілісної системи знань про мову, що стане необхідним підґрунтям для досконалого володіння нею.

Вивчення лінгвістичних понять з морфології — складний і поступовий процес, що потребує врахування системного характеру мови, особливостей лексико-граматичних класів частин

кандидат педагогічних наук
доцент кафедри української мови
Гуманітарного інституту
Київського університету
імені Бориса Грінченка
м. Київ, Україна

мови, їхніх диференційних ознак та розуміння специфіки морфологічних категорій як засобу ефективної комунікації.

Мета статті — висвітлення етапів формування лінгвістичних понять під час вивчення морфології. Завдання статті полягають у розробленні системи вправ і завдань, спрямованих на оволодіння учнями лінгвістичних понять у ЗНЗ.

Дослідження сутності лінгвістичного поняття як основи граматичної будови мови здійснювали В. Бабайцева, О. Бондарко, Б. Голлові, Т. Гоголіна, О. Есперсен, О. Пешковський, А. Рубася, Ф. Фортунатов, Ф. Уракова, Л. Щерба та ін., праці яких висвітлюють систему сучасних концепцій на процес формування лінгвістичної термінології в учнів ЗНЗ та профільної школи.

Вивчення граматичних одиниць в українському мовознавстві висвітлено в працях І. Вихованця, К. Городенської, В. Горпинича, А. Грищенка, А. Загіткі, М. Плющ, І. Погрібного, В. Русанівського, М. Степаненка та ін. Окремі аспекти вивчення мовних понять розробляли вчені-методисти О. Біляк, В. Мельничайко, С. Караман, М. Львов, М. Пентилюк, С. Омельчук, К. Плиско та ін.

Основою будь-якого навчального предмета становить система наукових понять, яка забезпечує розуміння й усвідомлене засвоєння закономірностей і правил. Поняття не просто слугує формою відображення дійсності, а й розкриває сутнісні характеристики речей, внутрішні, корінні модифікації, що визначають

властивості предметів, їх суперечливу природу [1, с. 87].

На думку В. Давидова [27], формування понять в учнів повинно починатися з узагальнення, при цьому послідовність даного процесу повинна чітко визначатися побудовою навчальних програм, які мають сприяти руху понять «від абстрактного — до конкретного, від загального — до конкретного».

Щодо логіки становлення лінгвістичних понять, то воно відбувається двома шляхами:

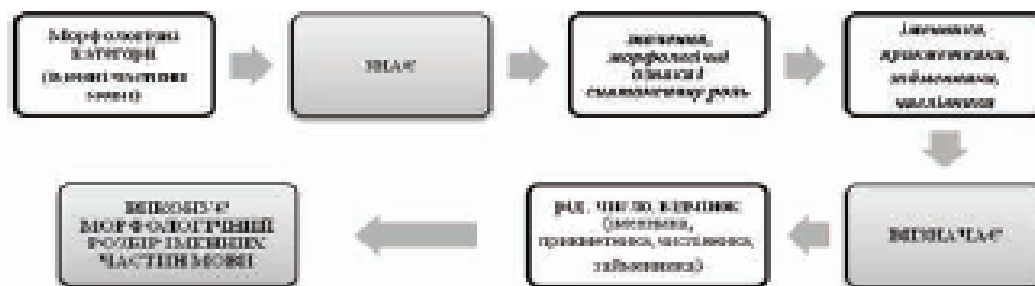

Рис. 1. Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів у процесі вивчення граматики (Іменні частини мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль)

Вивчення морфології має практичну спрямованість, адже відкриває можливості для розвитку мовлення учнів на основі засвоєння граматичних норм і правил, сприяє збагаченню словникового запасу учнів, розвитку культури усного і писемного мовлення. Повноцінне оволодіння основними морфологічними поняттями, такими, наприклад, як частини мови — лексико-граматичні класи слів, кожен із яких характеризується морфологічними, синтаксичними і лексико-семантичними особливостями — один з важливих напрямів під час вивчення морфології, що забезпечує засвоєння школярами граматичної системи мови, лінгвістичної термінології, адекватно сприймається і розширює межі пізнання.

Опанування частинами мови шляхом виділення граматичних ознак слів, що належать до різних граматичних класів, розмежування родів і видових понять, класифікації морфологічних явищ спрямоване на удосконалення логічного мислення школярів. Над вивченням будь-якої частини мови потрібно працювати так, щоб учні усвідомили його логічну структуру. В учнів повинно скластися цілісне уявлення про найважливіші ознаки частин мови, тому у вивченнях за допомогою узагальнюючих таблиць, як засобу інтенсифікації навчального процесу, насамперед дається вказівка на більш загальне родові поняття, складовою частиною,

поняття у процесі формування поглиблюються, уточнюються і узагальнюються, або ж усуваються, як ненаукові — на зміну їм виникають нові поняття, або ж доповнюються, модифікуються раніше вивчені. Наукові поняття здатні концентрувати розрізнені факти мови і стають орієнтиром усвідомленої практичної мовної діяльності особистості.

Програмами визначено державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів (рис. 1.).

Видом якого є те, що підлягає визначенню. Потім наводяться часткові але істотні ознаки, що обмежують обсяг лінгвістичного поняття і тим самим уточнюють, конкретизують його. Учителі необхідно наголосити, що розрізнення частин мови за допомогою граматичних питань не є головним. Адже на одні й ті ж питання відповідають на різні щодо семантичної суті слова: на питання хто?, що? — іменники, займенники; на питання який? — прикметники, порядкові числівники, займенники; на питання чий? — прикметники, займенники, а контексті — форми іменників.

З іншого боку — слова, що належать до однієї частини мови — прикметники, числівники, займенники і прислівники — відповідають на різні питання. У багатьох випадках граматичні питання, що можуть бути поставлені до слова, не збігаються зі смисловими питаннями, що визначають його зв'язок з іншими словами у тексті (кого? — батька, чия хата? — хата батькова; куди поїдали? — до батька, де зустрілися? — у батька), тому орієнтуватися тільки на граматичне питання, не враховуючи сукупності ознак лінгвістичного поняття, не можна, оскільки між фактами дійсності і фактами мови зв'язок не механічний, а діалектичний.

Вивчаючи нове поняття, необхідно зберігати цілісну структуру мови. Для керування процесом формування лінгвістичних понять,

правильної організації пізнавальної діяльності учнів необхідно чітко уявляти собі, що таке поняття, розуміти особливості процесу оволодіння ним та встановити умови, за яких засвоєння відбуватиметься більш результативно.

Як зазначають Д. Богомазівський та П. Гальперін, процес формування мовних понять спирається на ряд розумових операцій — аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення та систематизації.

Засвоєння лінгвістичних понять — процес тривалий, який включає сприйняття точної інформації оволодіння прийомами роботи щодо засвоєння поняття, щодо словесного, усного й писемного відтворення визначеного. Організовуючи роботу над формуванням понять, вчитель спирається на лінгвістичну природу

досліджуваного поняття, на психолого-дидактичні особливості процесу засвоєння знань школярами, на взаємозумовленість мовного і розумового розвитку учнів, роль граматичних знань у мовній практиці.

У лінгвістичних поняттях узагальнені суттєві ознаки мовних явищ. Отже, процес роботи над засвоєнням поняття, насамперед, повинен включати аналіз певного мовного матеріалу з метою виділення істотних ознак досліджуваного явища. Учитель чітко визначає для себе його істотні ознаки поняття, з урахуванням програмних вимог, уточнює, з якими ознаками (істотними або несуттєвими) необхідно познайомити учнів, який теоретичний матеріал варто використовувати, які методичні форми, прийоми і засоби навчання (рис. 2).

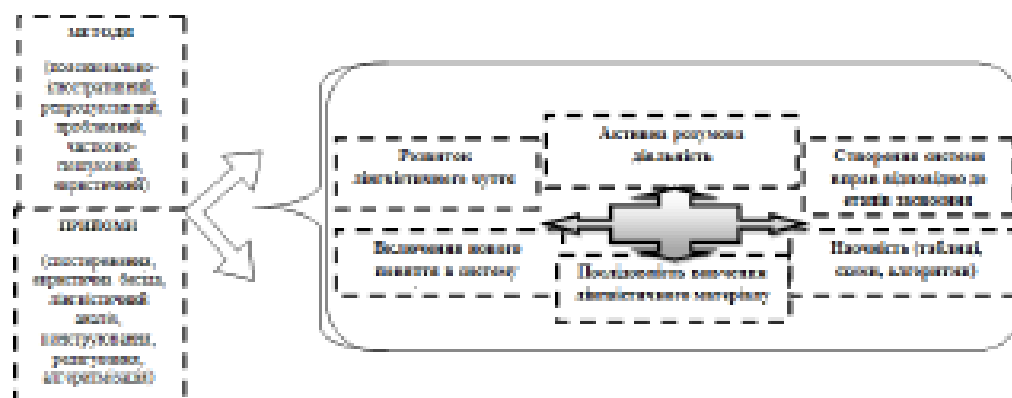

Рис. 2. Методичні умови ефективної організації роботи над формуванням лінгвістичних понять в учнів 5НЗ у процесі визначення морфології

Для забезпечення високого рівня засвоєння учнями лінгвістичних понять потрібно знати не тільки особливості процесу засвоєння, але й шляхи здійснення відповідно до конкретних умов та етапів, які висвітлено нижче.

Після демонстрування учням різних мовних явищ шляхом пошукової роботи, яка спрямована на розпізнавання нового лінгвістичного поняття поряд з раніше визначеними (перший етап роботи над поняттям) і процесу аналізу мовного матеріалу будуть виділені істотні ознаки досліджуваного поняття (другий етап роботи над поняттям), необхідно встановити між ними зв'язок, співвіднести їх між собою, як властивості одного і того ж поняття, ввести термін (третій етап роботи над поняттям).

Введення терміна та розкриття його характерних ознак ще не гарантує розуміння поняття учнями. Необхідно, щоб учні змінили точно формулювати визначення поняття

і переносити ознаки поняття на новий мовний матеріал, тобто змінили розпізнавати досліджуване поняття і застосовувати знання в мовній практиці. Тому на четвертому етапі проводиться робота над точністю формулювання визначення, на п'ятому — вправи на розпізнавання досліджуваної категорії серед інших; в учнів формуються вміння оперувати поняттям із метою вирішення практичних завдань (для точного вираження думок, правильного оперування лінгвістичним поняттям).

Показниками засвоєння морфологічного поняття є

- ✓ знання, що допоможуть відрізнити дану категорію від схожої;
- ✓ вміння застосовувати правила та наводити приклади;
- ✓ навички користуватися знаннями в ситуаціях творчого характеру.

Добираючи вправи, слід ураховувати не тільки зміст матеріалу, але і характер та форму виконання завдань (усна, письмова), сполучення вправ, послідовність за рівнем знань (від простих до складних). Щоб досягти мети, важливо дбати таку вправу, яка дозволяла б забезпечити застосування на практиці здобутих теоретичних знань. Мовленнєва практика має слугувати завершальним етапом, а кількість практичних завдань і вправ повинна бути оптимальною. Інструктаж до виконання заданої вправи має сполучатися із застереженням можливих труднощів та типових помилок, а лямками можуть зустрітися учні у процесі виконання пропонованого завдання [3, с. 5]. Відповідно до вищевказаних методичних рекомендацій та етапів формування лінгвістичних понять під час вивчення іменних частин мови пропонуємо зразки вправ.

1. Перший етап

Спостереження над мовним матеріалом

Прочитайте текст. Поясніть його заголовок. Визначте тему й основну думку. Поміркуйте, чому слово «неуважність» взято в лапки? Про яку «неуважність» йдеться у тексті? Свої думки обґрунтуйте.

«Неуважність» учених:

Про «неуважність» вчених складено багато уривок.

Одна з них розповідає, буцямто французький учений Ампер ішов якось Парижем, поринував у роздуми. Аж раптом на очі йому трапила

спаденська чорна дошка. Учений дістав з кишені крейду і, ніскільки не дивлячись, звідки та дошка посеред вулиці могла взятися, заходився обчислювати.

Навіть коли дошка зрушила з місця, учений не звернув на це уваги. Він продовжував писати на ній і тоді, коли за чужерушницькою дошкою довелося не тільки йти, а й бігти!

Як виявилось потім, за дошку «неуважному» вченому правила задня стінка карети.

Однак поміркуємо над цим прикладом краще. Те, що, на перший погляд, свідчить про неуважність, говорить якраз про... вняткову доосередженість учених! Адже неуважним вважають того, хто, помічаючи дрібязкове, не зауважує головного. Головним же для Ампера було не те, на чому він йшов, а те, що він писав. (З журналу).

Випишіть з першого й третього абзаців іменні частини мови. Поставте до них запитання. Визначте синтаксичну роль. Яке значення виражає кожна з них?

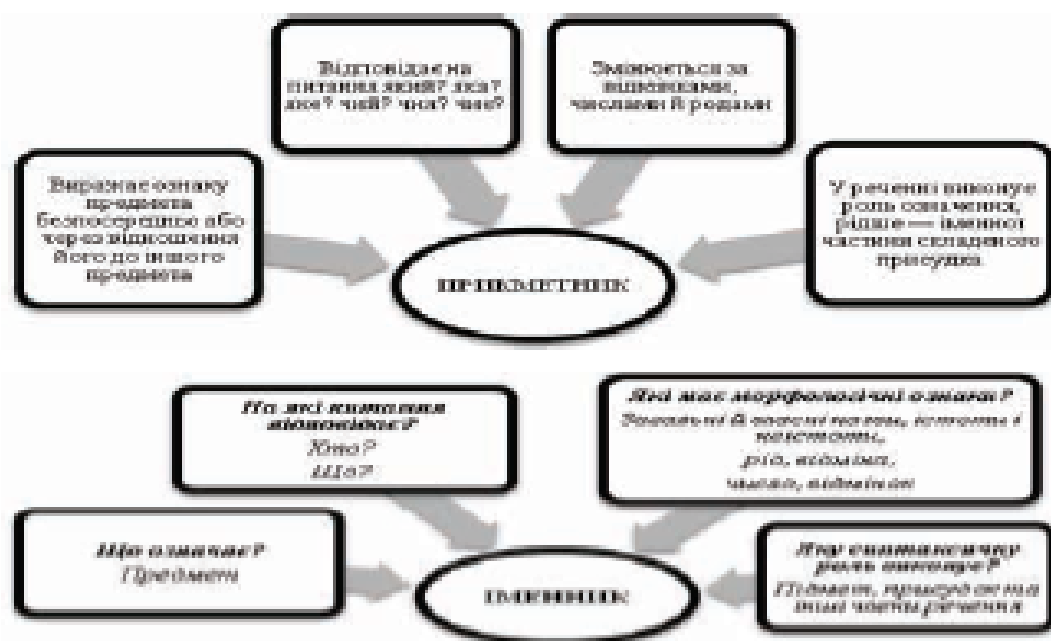
Рубрика «Пильність і фантазія»

Яка з іменних частин мови була не зжита у тексті? Можливо, саме цією частиною мови послуговувався Ампер у своїх записках. Поміркуйте й запишіть двома-трьома реченнями, що міг обчислювати Ампер. Використовуйте визначену вами й пропущену у тексті частину мови.

2. Другий етап

Коллективне опрацювання опорної схеми

Розгляньте таблицю.

Дайте відповіді на запитання:

Розкрийте сутність понять «прикметник», «числівник», «займенник»

У якому розділі науки про мову вивчається іменні частини мови?

На які питання відповідають згадані частини мови?

Які морфологічні ознаки їм властиві?

Яку синтаксичну функцію вони виконують?

3. Третій етап

Лінгвістична гра «Зміна ролей»

Уявіть ситуацію, що вам доручили розказати учням 6 класу про іменні частини мови. Поміркуйте:

— які морфологічні ознаки іменника постійні, а які змінні;

— що спільного й відмінного в значенні, морфологічних ознаках та синтаксичній ролі прикметника й іменника;

— що спільного й відмінного в значенні, морфологічних ознаках і синтаксичній ролі числівника та іменника, числівника та прикметника;

— що спільного й відмінного в значенні, морфологічних ознаках і синтаксичній ролі займенника й іменника, займенника й прикметника, займенника й числівника?

Складіть зв'язне виступовання і розкажіть своїм однокласникам.

4. Четвертий етап

Дослідження-відновлення

Прочитайте. Відредагуйте текст, уставивши на місці крапок потрібні за змістом слова у відповідній відмінковій формі, числівником замініть словами (дня, довідку).

Чудо-словники

Усі назви того самого предмета звучать ...

Якщо взяти слова мови з усіма можливими їх синонімами, вийдуть ... . Колись, за давніх часів, цим любили займатися араби, що очолювали ... життя народів Близького Сходу. Письменні джерела розповідають, що арабський мовознавець аль-Фірузабаді склав словник із 60 томів, а за іншими даними — із 100 томів. Якщо навіть прийняти за ... першу цифру, ... перевершить усі наші уявлення про словники. Адже в кожному томі словника було подано ... синонімія. Наприклад, меч мав 500 назв, лев — стільки ж, а для верблюда знадобилось аж 1000 слів!

Щоправда, араби називають верблюда, левів та інших тварин по-різному, залежно від ... , масті, породи (А. Махвіцько).

Довідка: вірстідна (у формі знахідного відмінка), синоніми (у формі орудного відмінка), культурне (у формі називного відмінка), вони (у формі родового відмінка), чудо-словники (у формі називного відмінка), вона (у формі називного відмінка), сотня (у формі родового відмінка), вік (у формі родового відмінка).

Навіть загальне значення, морфологічні й синтаксичні ознаки дібраних слів.

П'ятий етап

Творча робота «Поклик пера»

Розгляньте картину. Відкладіть її подалі. Не замикаючись, опишіть в 5–7 реченнях, що на ній зображено. Знайдіть у тексті іменні частини мови. Дайте усну характеристику 2–3 іменникам (прикметникам, числівникам, займенникам), скориставшись *словом*, розглянутою на початку уроку.

ІМЕННИК

Коментоване письмо

Прочитайте та списуйте текст. Зв'яжіть, до яких частин мови належать виділені у тексті слова:

Справжній папір, що на ньому пишуть зараз, люди навчилися робити дві тисячі років тому. Тоді й почали писати книги, бо вони були рукописні. А це було довго й дуже важко — одну книжку переписували іноді кілька років.

Минуло ще багато часу, поки з'явилися друковані книжки.

Тепер книжка — всюди поруч з нами. Вона — наш друг і порадинок. Шануйте її, друзі, любіть і беріть, у неї вкладено велику працю багатьох людей (Лі О Єфимович).

Дайте відповіді на питання:

Які частини мови є самостійними, а які — службовими?

За якими ознаками ви розрізняєте частини мови?

Чим відрізняється граматичне значення слова від лексичного? Поясніть це на прикладах.

Яке значення називається граматичним? Навести приклади.

Гра «Утвори слово»

Утворіть від слів сонце, краса, сміливість, розум, талант рівні частини мови, визначити їх. Уведіть 4–5 слів у творче завдання на тему «Чим я можу надихнути доволити».

ім. прикм. присл. дієсл.

Зразок: радість — радісний, радісно, радіти.

Виконання пізнавального завдання аналітичного характеру

Запишіть іменники. Визначте рід кожного. Аргументуйте свій вибір.

Синиця, молодість, шампунь, поре, глиняна, невістка, крик, пертьє, деді, шимпанзе, кланно, сусіда, резюме, роботата, метро, кави, під, поні, пенсне, осяка, юність, самоучка.

Розберіть два іменники спільного роду за будовою. Наведіть власні приклади іменників спільного роду. Уведіть їх у самостійно складені речення.

Вибірково-розподільний диктант

Запишіть іменники у дві колонки: 1) ті, що вживаються тільки у формі однини; 2) ті, що вживаються лише в множині.

Суми, вершки, селянство, фарфор, маянна, іменник, ворота, пісок, хитроці, чорнило, мед, сіня, сміливість, фінанси, жинва, гречка, розвіт, мужність, ножиці, дєрі.

Лінгвістичне повідомлення з творчим завданням

Поміркуйте, чи всім мовам притаманний ключий відмінок? Складіть лінгвістичне повідомлення та підтвердіть свої міркування, спираючись на наукові розвідки.

Складіть та запишіть список своїх учителів. Припиніть, ім'я та по батькові поставте у формі ключового відмінка.

Після перевірки завдання у класі обведіть цю вправу у зошиті аскральним маркером й пам'ятайте, що говорити потрібно грамотно!

Розподільний диктант з елементами дослідження

Розподіліть іменники II відмінки за групами. Проідміняйте виділені іменники в однині та множині:

Абітуркит, вітер, холібри, парламент, ледащо, мемуари, горобець, різьбяр, олівець, атом, міщанин, маятко, обрій, волонтер, тіпля, ялице, дєнь, степ, озеро, коваль, морж, плеча, мриш.

Поміркуйте, які типи відмін іменників груп (тверда, м'яка, мішана) не мають. Чи знайшли ви у вправі слова, які не належать до другої відмінки? До якої відмінки вони належать? Складіть пам'ятку про те, які слова до відмінки не належать, використовуючи слова з вправи за приклади до правил.

ПРИКМЕТНИК

Вибіркова робота з творчим завданням

З наведених прикметників підкресліть ті, що не утворюють ступенів порівняння. Свій вибір аргументуйте:

Апельсиновий, пахучий, дозжепелений, міцний, оксамитовий, недобрий, сміжкий, заширокий, жовтавий, ильний, могутній, космічний, широкий.

Складіть невеличкий текст із 5–7 речень, використовуючи всі подані прикметники. Ті, що утворюють ступені порівняння, аживайте у формі найвишого ступеня.

Навчальне редагування

Прочитайте словосполучення. Знайдіть помилки, обґрунтуйте вашу думку. Запишіть правильний варіант. Визначте граматичні ознаки прикметників

Самий крайній, саме важке, більш темніший кланом, самий головний, найменший, найблизкіший, поганіший, гарніший.

ЧИСЛІВНИК

Дослідження — творче конструювання

Посидіть числівники з відповідними іменниками. Утворені словосполучення введіть у самостійно складені речення. Визначте синтаксичну роль числівника. Провідміняйте виділені числівники:

Тридцять сім, дві тисячі триста вісімдесят, мільйон, чотири п'ятих, одинадцятро, півтора, кількадесят, три мільйони п'ять тисяч двісті сім.

Дерево, пиріг, людина, відсоток, мішок, учень, кілограм, погляд.

Дослідження — творче конструювання

Від поданих чисел (якщо це москляно) утворіть збірні числівники. Два–три з них введіть до самостійно складених речень. Визначте морфологічні категорії та синтаксичну роль 2–3 числівників на вибір та числівника, який збірності не утворює

1, 2, 7, 15, 19, 20, 30

ЗАЙМЕННИК

Лінгвістична гра «Знайди зайве та доведи»

Знайдіть в кожному ряді слів зайвий займенник. Свій вибір обґрунтуйте.

Приклад:

Я, ти, він (займенник він змінюється за родами, числами й відмінками, решта займенників — лише за числами, відмінками):

Той, цей, такий, стільки.

Твій, ітній, мій, кожний.

Весь, сам, такий, ітний.

Ніхто, всякий, ніщо, нічий.

Хто, який, що, скільки.

Дослідження-відновлення

Запишіть прислів'я, вставляючи потрібні за змістом займенники, визначте їх синтаксичну функцію та відмінкову форму. 2–3 займенники провідміняйте:

1. Від добра .. не тікає. 2. ... мови свої цурається, тай сам .. стидастся. 3. ... робить криво, .. ходить певно. 4. .. не вір, то й ... не зрадить (Нар. творчість).

Складіть у зошит пам'ятку: «Особливості відмінювання займенників, співвідношення з іменниками».

ЛІТЕРАТУРА

1. Войничко Е.К. Понятие как форма мышления: логико-психологический анализ. Москва 1988, 230 с.
2. Гальперин П.Я. Психология мышления и учение о логическом формировании умения выполнять действия [из Исследования мышления в современной психологии]. П.Я. Гальперин, Москва 1966, с. 236–276.
3. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении (лого-психологические проблемы построения учебных предметов). Москва 1972, 424 с.
4. Методика вивчення української мови в середніх освітніх закладах: Колектив авторів за редакцією М.І. Панчилюк: М.І. Панчилюк, С.О. Караман, О.В. Караман та ін. Київ 2004, 400 с.
5. Смальчук С.А. Психологічні передумови формування доповідницьких здібностей учнів основної школи в процесі вивчення мовознавства української мови. «Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки: зб. наук. праць» 2010, № 22 (208), частина II, с. 99–104.
6. Українська мова: Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко С.О., Зяблюк М.П. та ін. (2-ге вид.). Київ 2004, 824 с.
7. Українська мова. 5–12 класи: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Укладачі: Г.Т. Шаповал, В.І. Тихома, А.М. Корольчук, В.І. Новосьолова, Я.І. Остаф; за ред. Л.В. Скурпатівського, Київ 2005, 176 с.

